

Vázlat az irodalmi cenzúráról

Jó néhány éve vágyom arra, hogy választott hazámban, Kanadában, fekete borítékon lángoló vörös betűkkel, átlóban nyomva, egy könyvet jelentessen meg „Cenzúra” címmel. Nem vagyok biztos benne, hogy egy ilyen könyv megírása indokolt lenne, csak annyit tudok, hogy könnyen felizgat az a légkör, amiben élek. Ez természetesen lehet az én hibám. Rosszul „reagálok”, és durva hálátlanságra készülök. Hiszen Kanada új otthont adott nekem, és neki köszönhetem szinte egész életpályámat. Nos, ez a büntudat alávetettségem első jele: ez mutatja, hogy nem szabad azt gondolnom és nem szabadna azt hinnem, amit gondolni és írni szeretnék. Hálával *tartozom*. — A dilemmából azzal szabadítom ki magamat, hogy amikor erre sor kerül, megnyugtatom majd kanadai olvasóimat: a *kritika* az ő javukra válik, hálátlanságom önfeláldozás; önnön példámon mutatom be, milyenné válhat az eszményi Kanada, amelyben senkinek sem írja elő senki, semmilyen szokás sem, hogy mit szabad, és mit lehet, ahol nem kell szemöldökfelrántással számolnom . . ., ahol nem lesz cenzúra.

Amit eddig leírtam, az minden szempontból botrányos *fantazma*. Hiszen az Újvilágban — úgymond — minden csillogó. Aki nem oktalan, az degeszre tömi zsebeit koronás vagy cvikkeres képpel díszített bankókkal. A lehetőségek élénkzöld színű mezője korlátlanul kiterjedt, és a társadalmi valóság a perpetuum mobile csodájával határos: szédületes iramban keletkeznek új törvények, új vállalkozások, és . . . cserélődnek a cégtáblák.

Még nagyobb illetlenség, hogy az *első* írást témámról nem *ott* adom ki, ahol egyenesen az érintett szervek, csoportok és legfőképpen személyek szemébe kellene mondanom amit tartalmaz. Erre a további önvádra azzal védekezem, hogy itt és most alkalmam nyílik *világszerte* elburjázott tévhitet irtogatására, valamint az, hogy az olvasó, minden írásmű igazi befejezője, a maga művelődésének körében, a maga viszonyai között vesz tudomást szavaimról.

De még az is hallatlan, hogy cogitációim félérett gyümölcsét a most virágba boruló új magyar kritikai-elméleti nyelvhez hozzásimulva írom le, pedig ennek a nyelvnek igazán csak illatait érzékelhetem, sőt, tudatában vagyok a veszélynek, hogy beleveszhetek modoros képtelenségekbe, ha csak picurkát is hozzásimulok. Azonban *nem simulni lehetetlen*.

Pontosan itt kezdődik a legsajátosabb, a legalattomosabb irodalmi cenzúra. Ez az, ami nem bölcselők, még csak nem is jogászok, még kevésbé politikusok, bürokraták, avagy a rendőrhatalóság része, hanem egyszerűen az írók terhe.

A cenzúra — első valóságában — a társadalom spontán működésének, ennek a kikerülhetetlen önműködésnek csodálatos szülőtte. (A társadalom elzárkózik bizonyos íráskor befogadása elől.) A kérdés csak az, hogy ez a cenzúra, amiről szó van, korcsszülött-e? Erre a kérdésre az ember egyszerű „igennel” hajlamos válaszolni. Mégis, amikor kanadai diákjaimnak tettem fel a kérdést, finom, intellektuális „nem”-mel kaptam a visszhangot.

A cenzúra — mondta egyik kitérő saskatchewan-i hallgatóm — az udvariasság biztosítója. Vagyis, aki alkalmazkodik, aki lekötözi és hideg vízzel öblögeti apró heréit, mint az ottani ifjak meglepően jelentős hányada, az „tiszteli”, akit szeret és . . . akit nem szeret. Ezáltal lehetővé teszi a zajtalan, zavarmentes, neonfényes, klimatizált és jéghideg társadalmi együttélést. A cenzúra eme

legbelsőbb lényeges formája az önfegyelem, a tisztas és szerény, de annál biztosabb sikerre számító észak-amerikai lakos életbiztosítása. Ez eredményezi, hogy a többiek „beveszik maguk közé”, megbecsülik, maguk fajtájának tekintik, olyannak, aki a viktoriánus angol hagyományokból nőtt ki, a megfélemezett, megcivilizált, amolyan kellemes-kényelmessé tett új udvariasságból, amit még az „Udvari ember” is megirigyelhetne tőlünk.

Igaz, hogy a botrányokozás ugyanakkor nagy siker lehetősége. De ha jól meggondoljuk, nem kevésbé alkalmazkodó természet produktuma, hiszen az Újvilág szokásai közé tartozik. Vasárnaponként a „United Church” istentiszteletein jelen lenni, avagy a „Rolling Stones” nevű rockegyüttes tagjaival sorban háltni, és erről képeslapoknak nyilatkozgatni — mint egy kiérdemesült miniszterelnök kikapós hitvese tette — egyaránt alkalmazkodást jelent a tömegízléshez... azaz végső fokon öncenzúra, mert beleillik a kultúrshokásokba. Amit így kijelentettem, ez a megállapítás, ez a nyelvi tett viszont mégis a paradoxon határán járt, mert bántja a többség erkölcsi eszményeit, és az ezzel párosított úgynevezett „józan ész” követelményeit, valamint a kísérő moralizáló beszédet. „It is not common sense.” Az ilyen beszédteljesítmény áttörni látszik a cenzúra burkát, és mindennek ellenére hatalmas sikert biztosíthat szerzőjének, a tömegöszönök szolgálatában.

Általánosabban tekintve: amíg csak azt állítom, hogy $a=a$ és nem *együttal* $a \neq a$, addig, amíg nem derítem ki, hogy milyen értelemben és miért van ez így, mindaddig cenzúrázom magamat. Amikor tétovázni kezdek, és dereng, hogy most talán kitorórok a látszólagos logikai kényszer köréből, akkor rálépek szabadságom sugárútjára. Amikor tehát leírt mondataimat tagadom, vagy mód-jával mód-osítom, hajlítom, szürcsölgetem és pofazacskómban hideg-melengetem, meleg-hidegítem, Aesopusnak a hideg-meleget egyszerre fújó maskarákat szigorúan elítélő véleménye ellenére, amikor hirtelen a szavak előmezején — ha van ilyen — elkezdek (korcsolya nélkül) csúszkálni, amikor gondolat- és záró-jelek sokaságát engedélyezem magamnak, és mérlegelő értelmi játéknak nyitok utat, akkor szaggatom meg a cenzúra hálóját.

De... — és ez a „de” a végtelenségig kísér — a habozás, ez a játék, a szellemesség, a kicsipkézett dialektika nem céltalan hetykeség. Egy *másik művelődés* szemszögéből jelenik meg. A kiszabadító mozdulat a másszerű, az idegen, az eltérő, a szokatlan, a máshonnan származó pontosan egy másik művelődési körbe való virtuális áthelyezést feltételez, vagyis olyan világképet, amely új kódot nemzett. Akár csakis az új szempontjából ítélem meg az „egyiket”, amiben élek, akár úgy, hogy ahol merítek, vagy még különbül azáltal, hogy annak segítségével „outsider”, „outlandish” „non-conformiste”, sőt, durkheimi „anomáliás”, azaz egyszerűbben: *eredeti* magatartást, írásmódot csíholok ki, miután magamévá tettem a másik művelődés szempontjait, tikkjeit és „stílusát”.

Kultúrát váltottam: tehát kiszélesítettem a kanadai provincializmust. Kanadában ezért — ezt várom — először is megköveznek. Később — remélem — szentté avatnak.

Közben a fent említett másik kultúrában, például francia honban vagy Magyarországon, lejárhat az új és más írásmódot sugalmazó világlátás ideje, és hamar vissza kell fogni a gyeplőt. Ami alkalmazkodó öncenzúra volt itt, azzá lesz ott.

Mi ebből a tanulság?

1° A közrendészet lehetővé teszi, hogy ne fojtogassuk egymást szakadatlanul, azaz, biztosítja a belenyugvást a társadalmi együttélésbe, a zóon politikon,

a mosolygó, a képrendszereket alkotó és a megismerő törekvésektől hajtott, nyelvi közléseket összekötő antroposz természetébe.

- 2° Aki a tudományos megközelítést, az „*eppur si muove*” elvét fel nem adja, nem ismer rendbe illő és rendhagyó gondolkodást — hiszen nem a politikai, társadalmi és tömeglélektani rendtől függ, hogy mi az igazság — az igazság rendületlenül halad előre, a renddel párhuzamosan.
- 3° Az emberi sors *tragikus* jegyeinek, az ember tragédiájának újabb formába öntése, a tragédiák hőseit középpontba állító költészete, a tragikus életkörülmények elköpásával, elszíntelenedésével, elmosódásával egyre lehetetlenebbé válik. Ehelyett dívik időnként a hiábavaló *lázas* írás, amely semmit sem változtat azon, hogy az ember saját bőréből nem tud kibújni. Akadnak ugyan biológusok, mint például a francia Jacques Ruffié, akik a XXI. századra vetve tekintetüket, komolyan hisznek a „superhumanité”, az egész emberiség magasabb rendű nemmé való átalakulásában, de ez idő szerint még antropológiai törvényszerűségeknek vagyunk alávetve.
- 4° Kiterő megoldás a szavakat szónak venni (azaz a képzelet, a költői elvonatkoztatás szertelen játékáig vinni a jelzőerejükből kivetkőzött képek erőpróbáját, a felelőtlenség megkönnyebbítő pillanatának, a Humor kiteljesülésének, angol dicsőségnek). Aki az életet felfüggeszti, aki élete nem minden pillanatában „*tierisch ernst*”, aki feladja az „akit”, hogy ne kelljen „szavalni”, csak elengedi magát, hogy szájpadlásán tapasztalja a szavak ízét, a *világ* szótárainak egész aranyszavú bőségét, a mélységeket kerülő „*esprit*”, a felszínen kergetőző sziporkázás, az akasztófahumor, a „*prince-sans-rire*” csillárait és azután „*jönni*” hagyja az ódát, a himnuszt a szó dicsőségére, az sikeresen kibújt a cenzúra kényszerzubbonyából.
- 5° Akadnak azután, akik ezzel merőben ellentétes írásstratégiát választanak: a jelképek szavakat felülmúló (alámerítő), a szavakon túlmutató mitikus nyelvét, és ezzel visszakanyarodnak a jelző erejű íráshoz, a „*mondanivaló*”-hoz. Ez a bújócska rosszul biztosított szövegeket termel, mert félreértésekre vezet . . . , de így indul meg az *olvasói képzelet határtalan*, fékezhetetlen robbantó hadművelete, éppen a félreértés kacskaringós útjain. (A „*trahison créatrice*”, Robert Escarpit francia író kedvenc fogalmazása szerint.) És így születnek a szövegek ellenére, a nem író írók, a szobapoéták, az álmodozók, akik írók lehetnének; ezzel lendül mozgásba egy művelődés, és emezen át művelődések, így válnak társadalmak és egyes nemzetek íróvá.

Még akkor is, ha az olvasó a horatiusi vagy gobineau-i megvetés tárgya, ő az, aki a könyvet kinyitja és becsukja, aki az olvasást abbahagyja, több bekezdést vagy lapot átugrik, minden irodalmi közlés hordozó eszközével végeredményben szuverénül rendelkezik. (A számítógép képernyőjét is lekattintja, ha olyan kísérleti szöveget közvetít neki, ami tetszését nem nyeri meg.)

Az írás, amely nem szól az olvasó nyelvén, tehát egy művelődési kódhoz nem alkalmazkodik legalább minimálisan, az hatástalan, sőt, észrevétlen marad. Egy olvasat-középpontú irodalomelmélet vagy akár egy tágabb kultúr-szociológia szemléletében nem is létezik: a jelek — mint már Sartre tudta — ólomalakzatok (vagy lézersugarak) idétlen nyomaivá satnyulnak. Tompított fogalmazásban: az írásmű nem teljesül ki; az irodalmi közlés folyamata nem játszódik le, bármennyire is van, létezik a konkrét szöveg.

Kitűnik, hogy arról lehet vitázni, vajon az irodalom közlés-e vagy kifejezés, de egy másodfokú cenzúra működik mindenképpen, amikor a közlést akadályozza meg, akármilyen formában: *magára utalja a szöveget*. és azon

keresztül a szöveg íróját, „écriture”-t csinál az „écrit”-ből. Ami megíratott és olvasható, azt lebontja az írás szellemi műveletére, ezzel rábízva az egész cenzúrázó feladatot az első fokon felismert önfegyelmre. Ez sokaknak — még a megboldogult strukturalizmus idején — kielégítőnek tűnt. Azután a legtöbben ráébredtek, hogy az ilyen írásokat (például a „nouveau roman” jelentős többségét) nemcsak eladni nem lehet, tehát nemcsak a piacgazdaságban válik cenzúra áldozatává, de átadni sem, mert a művelődési folyamatok nem sajátítják el, tehát a társadalom működése veti vissza őket.

Az olvashatóság olyan sík, amelyről elindulva a kódot reformálni, sőt forradalmasítani nem lehetetlen, de annyi bizonyos, hogy legalább némi közlési kapcsolatra szükség van. Az olvasó adott műveltségére, ismereteire, sőt pillanatnyi izlésbeállítottságára utalni kell, a szöveg valami hivatkozást magába zár. Az a kérdés, hogy „kinek írok?” kimondottan, kínzóan vagy megvetetten, sőt elvetve — mindegy! — tényszerűen felmerül. Az olvasó bizonyos határon innen vagy túl tehát vagy az öncenzúra formájában vagy a cenzúrázatlan megírt szöveg recepcióját visszautasítva cenzorrá válik; a szerző valósággal provokálja a társadalmi cenzúrát, ha nem jó stratégia, és nem tudja megkerülni az olvasók, a közönségek elzárkózását. Ez nem egyszerűen a „jó” vagy „gyenge” írásmű sorsa, annak ellenére, hogy egyes kultúrákban a közönségre hivatkozva minősíthetnek „jónak” vagy „rossznak” bizonyos műveket. Az is figyelemre méltó, hogy a társadalmi cenzúra egyáltalán nem szükségképpen fedí a jogi, politikai, rendőrségi vagy akár gazdasági beavatkozást. Egyrészt, elegendő, ha a könyv a kereskedők polcain marad, onnét a kiadóhoz visszamegy, és végül zúzdába kerül, sőt az is elegendő, ha megveszik ugyan, a kritika többé-kevésbé magasztalja, de a szájról szájra járó vélemények olvashatatlanságáról tanúskodnak. Ha igaz, hogy közvélemény mint ilyen általánosságban véve nincsen, hogy itt is, ott is gyártják a közvéleményt, a politikai rendszerek szerint, csak a módszerek változnak, az is igaz, hogy vannak az irodalmi ízlésnek esztétikai és társadalmi értéktételekkel összefüggésben (e kettő viszonya máig tisztázatlan!) hordozó rétegei, az ugyancsak igaz, hogy van egy irodalmi *térség*, Pierre Bourdieu kifejezésével élve, amelyen belül ezek a történeti gyökerekből és jelenkori módosulásokból táplálkozó ízlésalakzatok összemérik erejüket az irodalmi közvetítők intézményesített működésével, a kiadókkal (belső lektorhálózatukkal, gazdasági érdekeikkel és „szimatjukkal”), a hivatásos kritikusok „clan”-jaival, azaz törzsi érdekeivel éppúgy, mint szeszélyeivel, ideológiai kötöttségeivel, sőt a nyomdák lehetőségeivel (amelyek a mai technikai forradalomban egészen újjá vedlettek), ezen kívül az irodalmi ügynökségek vagy egyéb közvetítők, a kávéházak és magánösszejövetelek, zárt és nyíltabb körök érdekeivel, egyszóval: társadalmi és gazdasági erők összetett, bonyolult, változó képletével. (Mindez az utóbbi években tanulmányozás tárgyává lett, csak azt nem emelték ki, és nem is mondják ki irodalom- és kultúrszociológus társaim, hogy az intézmény ágensei megszűrrik, pártfogolják, fellendítik avagy elgáncsolják, azaz cenzúrázzák az írásműveket, sokszor álszent képpel, egy vélt befogadás nevében vagy akár minőségi címen.)

Van tehát egy valóságos *társadalmi* és egy mesterséges (irodalmon belüli) cenzúra, és a szerzők öncenzúrája alkalmazkodik mindkettőhöz.

- 6° A legmeglepőbb és legimponálóbb, hogy akadnak, akik szálfá egyenesen emelkednek az ég felé, és egyenes beszéd perlik ajkukról, amihez fogható másutt hallani nem lehet. Ha például az ember társaságban, utcai, bármilyen párbeszédes köznapi formában szólal meg, még bizalmas körben is, elkerül-

hetetlen, hogy beszélgetőtársai szájíze szerint elhallgasson egy és mást, és tekintetük hatására átformálja mondandóját. A legnyíltabbnak ható „megvallom őszintén”-nel kezdődő szóbeli közlés is eleve keményen megcenzúrázott szöveg. A beszélőpartner személyisége, vélt ideológiai háttere és hatalmi helyzete a cenzor.

Az egyéni és közösségi beszéd („discours”) egyensúlyos egyenességét inkább a csendben sercegő toll biztosítja, ha mindenfajta és elsősorban a társadalmi cenzúrával elszántan szembehelyezkedő személy keze tartja.

Így akadt például a történelem válságos óráiban a belenyugvó, megalukvó közhittel szembehelyezkedő író. Francia honban az első világháború kötelező, kokárdás, „hazaffyságának” kellős közepén olyan regényíró, aki az ágyúdörgés közepette megírta a *Feu* című regényét; így jelentkeztek azok a pacifisták, akik tudták, hogy a Nagy Háború nem a hősiességet és az osztályokon átnyúló szolidaritást serkentő nagyszabású színjáték, hanem közönséges vérfürdő: gondolok itt Romain Rollandra, a dadaista mozgalomra, Arpra, Leonhard Frankra. A második világháborús megszállás alatt volt olyan költő, aki a „Famille-Patrie” jelszava, a nációkkal együttműködő rendőrség és a visszahúzó nagy többség ellenére titkos utakon terjesztette ellenálló verseit, mint például Louis Aragon, de így akadt a két háború között, magyar földön a szélsőjobboldali, villámgyorsasággal terjeszkedő barbár ideológia egyvelegét megbélyegző Márai Sándor. A mai Quebechen, az 1970-es években az irodalmi körökben kötelezővé vált függetlenségi tanok helyett, amelyek tíz év regényszövegeit szinte egyetlen nagy szónoklattá olvasztották. bekövetkezett az egyéni, a „nemzeti” kérdéstől elszakadott téma- és magatartásválasztás, amely elmerészkedik a legfantasztikusabb szélsőségekig ugyan, de fényszóróit rávetíti a függőleges társadalmi megosztottság tengelyére is: a nyomort leleplezi, az ebből származó vígasztalan életet kegyetlenül megmutatja. Ezzel csak néhány huszadik századbeli tematikai példát soroltam fel igen rendszertelenül, szinte találomra. Sokkal lényegesebb a *formai* felszabadulás, ami abból áll, hogy a közvetett kimondás és megcélzott, elvont, szövegbe zárt olvasója (az énonciation és az énonciataire, a „lector in fabula”, ahogy Umberto Eco mondaná) közti viszonyt *nem függönyözi le* sem formai távolsághatárolás (mint például a Gide által gyakorolt „mise en abyme”, a Boccacciótól az *Afrikai vallomás* Roger Martin Du Gard-jáig kifejlesztett többszörös keretezés, a több elbeszélő hierarchiájára bízott narráció stb.), sem jelképrendszerek vagy új mítoszok bonyolult egysége. Írásművészet az a „franc-parler”, a nyílt beszéd, ami túl van a teljességgel lehetetlen őszinteségen. (Hiszen elegendő a valóságról tanúbizonyságot tenni, hogy a tanúságtétel el nem kerülhető érdemi eltérései, mintegy természetes megbízhatatlansága — az a tény, hogy *nem a valóság* maga, *hanem* az arról szóló *írás* a tét — ahhoz, hogy a képzelőerő emlékezetátformáló beavatkozása egészen új valóságot teremtsen. De ez mit sem változtat a nyílt beszéd, azaz a közvetlen „énonciation” és a köznapi élet elemeiből, ez utóbbi beszéd síkján összeálló stílus létrejöttén.) Az ellenhősök botladozásai Perec, Kundera és Hrabal tollán (mint azelőtt Sancho Panza, Jacques le Fataliste, Figaro furfangos népi józansága vagy jólétesültsége és fölénye) „naiv” szókimondással, arcátlan bátorsággal leplezik le a látszatokat, tagadják az uralkodó értékrendszereket és értékmércéket, a hivatalos hitegetést éppúgy, mint a szokásokat, a párhuzamos többségi előítélet-láncolatokat, a kicifrázott hazugságok önhitegető morálját, avagy a babonás butaságok sűrűjét, tócsáit és csúful szétterülő lápjait, de ezen túlmenően a „nemes” illúziókat,

azaz a tekintélyes tévhiteket, amelyek az értelmes megfontolás és mindenemű ésszerű elemzés útját állják. Ez nem azt jelenti, hogy — mint a legeslegújabb szövegelemzési álláspont hirdeti — írói és köznapi beszédnek között ne volna különbség. Ellenkezőleg. Az írói szókimondás a köznapinak négyzetre emelt, felfokozott változata, nagyító, sőt mikroszkóp, és sokszor — általam gyakorolt formájában — sokféleképpen ismételve tér vissza a szemet szűrő (de leplekbe burkolt) igazságra. Alapos kidolgozással, körülményes körületekintéssel csökkenti a félreértési együttthatók hatását, és ezáltal teremt új nyelvezetet az intézményesített, társadalmilag törvényes avagy hivatalos pecsétekkel ellátott irodalmi kifejezés helyett.

Ami a nyílt, szálkásszavú írók a goethei klasszikus eszménnyel összefüzi, az a szépséges igazmondás. Ám ami a kettőt egymástól megkülönbözteti, az a bonyodalom, amit az igazság és a szépség összefonásában a megközelítés csigavonala és a belső életritmust hallgató költői fül tollvezető szerepe játszik. Legszelembőlsebb formájában a kimondást követő visszavonás az ezt követő magyarázkodás újabb kimondások küszöbén.

Így ír a modern szókimondó, az író, aki nem hallgat el, hanem az öt szorító művelődési körből kilépve, egy „másik” művelődési kör szempontját elsajátítva mindent megmagyaráz. Így alkot, hiszen csak így remélhető ennek a művelődésnek a megújítása. Így ír tehát a határozatlanság legelszántabb módján. (Szó sincs már az olyasféle *magabiztos* írásról, amelyet a naiv olvasat hihetne „őszintének”). A módosító „táncoslábú írás” kihasználja a poesis, az esztétikum egész mezejét, a kimondás távolságtéremtő formáiról azonban lemond. *Nincs tekintettel* különféle érzékenységekre, ha nem is durvul el a hangja. Kemény beszédet tart, és ebből jottányit sem enged: kimondja, amit az uralkodó osztály vagy rétegek, azt is, amit az elzárkózó többség hallani sem akar. Sem a hatalom, sem a társadalom, sem a kettő egymást esetleg erősítő, de többnyire egymásnak ellentmondó viszonya nem rettentí el. Csodálatos módon ez a vakmerő és népszerűtlennek ható, ez a mellbe vágó merészség sokszor egyszerűen meggyőz eredeti jellegével, mint „máshonnet” jövő írás, szokatlan, eddig nem észlelt, vagy talán el sem képzelt hang: így azután van hatása.

*

„Ezzel szemben áll Belgrád bevétele” — az első világháborús hadijelentésekből vett idézet azt hivatott jelezni, hogy a hatalmi gépezetek létezése tagadhatatlan. Bármennyire is különösnek tűnhet itt és most ez a több földrészre is érvényes tétel.

Ami a történeti múltat illeti, kötetekre menő munkákat lehet írni a hatalmi cenzúráról és ennek irodalmi vonatkozásairól. Én mindösze egy szégyenletes és óriási hatású példát ragadok ki a történeti folyamatból, amely ennek az esszének egyáltalán nem központi kérdése: az *Index Librorum Prohibitorum*nak még 1960-ig is olyan hatékonysága volt például Quebec területén, hogy a könyvtárak csak boltjuk titkos, sokszor nyirkos, de mindig ablak nélküli raktárában, az „*arrière-boutique*”-ban tartották Voltaire-t vagy Zolát. Kirakatról szó sem lehetett. Aki pedig ilyen istentelen írókra nyilvánosan hivatkozni merészelt, az nemcsak kanonoki intelmekkel kellett számot vessen, de állásvesztéssel is. (Gerard Bessette neves regényíró, kritikus és egyetemi tanár egyes könyveiben igen pontosan megírta ezt. Angol Kanadában a viktóriánus, purista, puritán, protestáns erkölcs ugyanezt a szerepet játszotta, éppen ezért amíg Quebecben az állam csendőrként helyezkedett az egyház oldalára, angol Kanadában állami ellenőrzésre aligha volt szükség, a lelki fegyelem is megtette.) Talán mégis lehet azt

mondani, hogy tapintatos, nemegyszer közvetett módszerekkel protestáns lelkészek is játszottak cenzor szerepet.

E magyar szempontból távoli és talán meglepő példa jelzi azonban a hatalmas gépezetek *világstratégiájának* titkát. Ahol nincs könyvégetés fáklós menettel, alekszandriai dühkitöréssel avagy göbbelsi szónoklattal permetezve, ahol nincs erélyes cenzúratörvény, vagy ahol ritkán intézkedik az államhatalom a könyvek forgalomból való kivonásáról, folyóiratok betiltásáról, írók elnémitásáról, ott akadnak megbízott, vagy hallgatólagosan engedélyezett testületek, ligák, egyesületek, nyílt és titkos agentúrák, az államhatalom szövetségesei, amelyek e feladatokot ellájtják.

Ez a fajta állami vagy államelléki cenzúra azonban jól ismert értékrend nevében működik (habár időszakonként a hangsúly ezen belül is eltolódik, mint például Franco idején Spanyolországban, hol az egyházi cenzorok vetették el a szabadságot, majd az államiak a demokratikus merészséget), szemben a két másik szűrőberendezéssel, amely a hatalom és az olvasó közé iktatódik, nevezetesen az irodalmi *intézménnyel*, amely előírja az ízlést, sorozatok alakjában támaszt házi követelményeket, megrendeli kiadványait, vagy talán megelégszik olyan hangulatkeltéssel, amely ellen a hadakozás hiábavaló (a kiadóknak megvan a házi légköre, de ettől függetlenül sokszor gazdasági megfontolásból utasítanak el kéziratokat, vagy adnak ki könyveket alacsony példányszámban), a kritikussokkal, akik kisebbségi komplexumukat nehezen tudják eltitkolni, hozzá nem értésüket, ügyetlenségüket vagy ideológiai elfogultságukat még kevésbé, de akik személyes szeszélyből taglóznak le leginkább könyveket, a könyvterjesztő szervezetekkel és könyvesboltokkal, amelyek mindezeket az okokat a maguk síkján egységesítik, és szemben a másik, az intézményen kívüli társadalmi cenzúrával, amelyről fentebb részletesen szó esett, és amely — hangsúlyozzuk — a hatalmi és intézményes cenzúránál jóval félelmetesebb, mert rejtettebb. A társadalmi cenzúrát nyílt és szíves tárgyalásokkal, érveléssel meggyőzni nem lehet, politikai cselekvéssel avagy „nyomással” sem szüntethető meg, sőt, még megismeréséhez is jelentős társadalomtudományi munkára, állandó szervezett figyelemre van szükség.

Mindez ólomsúllyal nehezedik az író vállára. Vajon csoda-e, ha hol rejtjelesen ír, hol egzisztenciáját kockáztatva egyenes szóval, de minden esetben a nyelv adta síkon, nyelv teremtette fegyverzetben.

Az így létrejövő nyelvi esztétikum nem kitérő. Ném lehet kitérő. Az esztétikum az írók és költők megnyilvánulási közege, és éppen a cenzúra megkerülésének változatos módjait, az öncenzúra kigyomlálásának vegyszereit kínálja. Így azután *egy cenzúraközpontú irodalomelmélet* nem érdekes különlegesség, hanem az irodalom társadalmi elméletének legbensőbb, legsarkallatosabb kérdésévé válik.

Ez a kérdés nem szűkíthető le az avantgárd történetének és lehetőségeinek kutatására, politikai, gazdasági és jogi vonatkozásaira, akadályaira. Az avantgárdokat az irodalmi intézmény előbb-utóbb felszívja vagy kivetí magából, az irodalmi kultúra megkisebbiti, taccsra viszi, elfelejti. Az állampolgári fellépés is hiábavaló, ha író és társadalom között (a társadalom szerkezete és működése között) szembesülésre nem kerül sor. Arról van szó, hogy az irodalom fő vonulatát, az írók magatartását, ceruzatartását kell átgyúrni éppen a maga legsajátosabb lehetőségeinek kihasználásával. Írni kell, nyelvezetet teremteni, az irodalmi intézmény feje fölött átnyúlva, és a társadalmi művelődés legbensőbb szükségleteit úgy kell kielégíteni, hogy újabb, különb szükségletek támadhassanak. A megújulás az élet záloga.